

**ТУРЦИЗМИТЕ В ЕЗИКА
НА НОВОБЪЛГАРСКИТЕ ДАМАСКИНИ**

Ваня Мичева
Институт за български език, БАН

**TURKISH WORDS IN THE LANGUAGE
OF NEW BULGARIAN DAMASCENES**

Vanya Micheva
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences

Резюме. В това проучване се представят семантичните реализации на турцизмите в историята на българския книжовен език. Използват се езиковите факти от пет новобългарски дамаскини, от диалектите и съвременния език. Анализират се фразите и изреченията с турски заемки и тяхната дистрибуция в различни контексти с оглед на връзката им с културната ситуация през XVII в., християнските идеи и стратегията на авторите на новобългарските дамаскини.

Ключови думи: Турски заемки, новобългарски дамаскини, история на българския език.

Abstract. The semantic realizations of the Turkish words in the history of Bulgarian literary language are examined in this paper. The linguistic facts of five New Bulgarian damascenes, dialects and modern language are used. The system of phrases and sentences with Turkish words and its distribution in different contexts are analyzed in relation to cultural situation in the XVII c., the Christian ideas and the narrative technique of the authors of New Bulgarian damascenes.

Keywords: Turkish words, New Bulgarian damascenes, history of the Bulgarian language

В края на XVII в. в българския духовен живот се появява литература, достъпна за широк кръг хора, тя е резултат от цялостна езикова и съдържателна трансформация на архаичните дамаскини. Новобългарските дамаскини са значителен феномен в историята на българския книжовен език, защото при тях за първи път след Кирило-Методиевата епоха се възстановява връзката между книжовен и говорим език. Тези текстове представят нов поглед върху света и по този начин с промените в мисловните и ценностните нагласи на интелигенцията подготвят Българското възраждане (Драгова/Dragova 1985, 85–101; Мирчева/Mircheva 2001, 64, 68; Дьомина/Demina 1968, 226; Младенова, Велчева/Mladenova, Velcheva 2013; Мичева/Micheva 2015). Проучванията показват, че дамаскинарите отговарят на изискванията на епохата да създават разбираеми произведения, като по този начин увеличават кръга от просветените българи.

Книжовният език на народна основа от XVII в. съчетава по уникален начин традиционната лексика на архаичните дамаскини и новите думи, дошли от говоримия, сред които има и чужди, основно гръцки и турски. В лексиката свободно навлизат чужди по произход думи, които вече са утвърдени в говоримия език. Решаващ критерий за употребата на определена лексема не е нейният произход, а нейната разбираемост. Авторите на новобългарските дамаскини се стремят да създадат достъпни текстове, които да достигнат до максимален брой възприематели и да им въздействат – да ги поучат, да ги приобщят към християнските ценности. Ако това може да се случи, като се използват турски думи, те не се колебаят да ги употребяват в книжнината.

С това проучване се надявам да дам отговор на въпроса, поставен от първите изследователи на новобългарските дамаскини и актуален и до днес, доколкото и в какви насоки се проявява влиянието на турския език върху книжовния език на народна основа от XVII в. Затова изворовата основа на изследването се опира на пълна ексцерпция на материала от Тихонравовия дамаскин (Тих) (Дьомина/Demina 1971), Люблянския дамаскин (Любл) (Аргиров/Argirov 1895), Копривщенския дамаскин (Копр) (Милетич/Miletich 1908), Троянския дамаскин (Тр) (Иванова/Ivanova 1967), Ловешкия дамаскин (Лов) (Младенова, Велчева/Mladenova, Velcheva 2013), Този подбор на източниците отразява разнообразието им – използвани са дамаскини от I и II новобългарски тип (по класификацията на Е. Дьомина) и от тип *тоги* и тип *тогази* (по класификацията на Б. Велчева).

1. Въпросът за турцизмите в езика на новобългарските дамаскини в научните проучвания

Факт е, че в новобългарските дамаскини навлизат турски думи от диалектите. На него обръща внимание още П. Лавров, който пише: „Одной характерной особенностью рассматриваемых нами новоболгарских сборниковъ является обилие турецкихъ словъ, вмѣсто которыхъ въ греческомъ текстѣ

стоятъ греческия“ (Лавров/Lavrov 1899, 50). Примерите, които дава П. Лавров от Тихонравовия и Люблянския дамаскин, са следните: *томрокчийници, томруци, емир, тествир, ферман, диван, пашиє, кадиє, кадалък, спахия, алай-бег, имрохор, мусаип, кехая*. Става дума за 14 думи от турски произход, като всичките без изключение принадлежат към лексиката за административна и военна организация на държавата. Като се имат предвид историческите условия, при които възникват новобългарските дамаскини, когато българската държава и войска не съществуват вече повече от два века, а българският народ живее в условия на чуждо владичество в Османската империя, която разполага с добре структурирана политическа и военна власт, наличието на тези думи в българския език е напълно обяснимо. То не би могло да бъде доказателство за „обиліє турецкихъ словъ“. Тези турцизми наистина правят впечатление на всеки изследовател, защото дотогава в книжовния български език, включително и в архаичните дамаскини, те не се срещат. Но те могат да бъдат преценени само на фона на общото обновление на лексикалния фонд на традиционния книжовен език от XVI в. Това обновление обхваща различни лексикални пластове, от диалектите идват не само турски думи, но и български, които заменят по-старите и неразбираеми. Така в новобългарските дамаскини откриваме: *чюждинец* вместо *странъникъ*, *омраза* вместо *мръзостъ*, *мръсен* вместо *нечист*, *сквърньнь*, *дреха* вместо *одежда*, *крак* вместо *нога*. Следователно става дума за смяна на кода на книжовния език – от традиционен, затворен език на книжнината той се превръща в модерен, открит за възприемателите. Този процес Р. Ницолова нарича преобразуваща демократизация (Ницолова/Nitsolova 1994, 32). Важно е да се изтъкне, че новите думи, независимо от произхода им, не изтласкват напълно старите, а съществуват успоредно с тях. Детайлното проучване на турцизмите ни убеждава, че за повечето в текстовете са засвидетелствани съответни български думи или изрази. По този начин се формира книжовната норма в езика на новобългарските дамаскини.

С. Бернщайн обобщава своите наблюдения върху познатите му дамаскински текстове, като изказва мнение, че в създадените в Източна България ръкописи има повече турцизми, а в тези от Западна България – по-малко. Своите изводи той подкрепя с данни от три дамаскина. В Люблянския според него се срещат: *гимия, гемиджия, файда, кадиє, джеб, пазар/чершия, паши, синджир, тевтишиа, хак, дам да са гювендиш, ферман*, а в Тихонравовия и Копривщенския на тях отговарят: *кораб, корабник, полза, судіє, пазуха, тръгъ, тысуцници, жилъза, исповѣдам, наем, дам на курвовство, послание* (Одинцов/Odintsov 1941; Бернщайн/Bernshtein 1957). Като оставим настрана вече отхвърлената теза за източнобългарски и западнобългарски произход на текстовете, трябва да направим няколко уточнения: 1. Част от турцизмите са общи за трите дамаскина – *гимия, гемеджия, файда, кадиє, пазар, паши, синджир, тевтишиа, хак*. 2. Специфични за Люблянския се оказват само четири лексеми: *гювендия, джеб, ферман, чершия*, които са 1/3 от приведените 13.

Въз основа само на тях не може да се прави заключение за по-голямо присъствие на турцизми в Люблянския дамаскин. Проучването на материала от пет дамаскина показва, че всъщност само в Люблянския дамаскин са засвидетелствани 13 турцизма, но например за Троянския дамаскин те са 17.

Друг диференциален признак е в основата на разграничаването на два типа дамаскини и по отношение на турцизмите в проучванията на Е. Дьомина и О. Младенова, Б. Велчева. Според Е. Дьомина в словата тип *тогази* турцизмите са по-малко, защото са по-ранни, а в словата тип *тогива* те са повече на брой, защото са създадени по-късно и диалектът, който е в основата на книжовния, е бил изложен по-продължително на чуждоезиково влияние (Дьомина/Demina 1968, 205). О. Младенова, Б. Велчева се противопоставят на този възглед и утвърждават тезата, че словата тип *тогива* са първите новобългарски произведения, а по-голямото количество турцизми в тях се дължи на различната творческа стратегия на техните автори. Според тях: „...възгледите за разбираем писмен език в двата центъра са допускали присъствието на книжни елементи в различна степен (повече в центъра *тогази* и по-малко в центъра *тогива*), което се изразява и чрез различна степен на отразяване на онези черти на говоримия език, които най-силно го отличават от традиционния архаичен литературен език, а това включва и турцизмите“ (Младенова, Велчева/Mladenova, Velcheva 2013, 39). Макар и поради различни причини, и двете схващания потвърждават наличието на повече турцизми в словата тип *тогива*. То също може да бъде осмислено по друг начин въз основа на целия езиков материал. В много от словата тип *тогива* се срещат турската и съответната българска дума, и то без превес на едната от тях. Така в Словото на Дамаскин Студит за Второто пришествие, което се смята за първото и най-основно произведение в състава на новобългарските дамаскини, си съжителстват *кадия* 6 пъти и *съдия*, *судия*, *съдник* и *судник* 7 пъти. В Словото за св. Георги са налице лексемите *корбан* 10 пъти и *служба* 6 пъти. В Словото за св. Евстатий, което е тип *тогази*, се употребяват *корабник* 6 пъти и *гемеджия* 1 път, *кораб* 5 пъти и *гемия* 5 пъти (данните се привеждат по текста на Тихонравовия дамаскин). Разбира се, има слова, в които преобладават някои типични за говоримия български език от тази епоха турцизми, но според моите наблюдения решаваща е не толкова принадлежността на словата към център *тогива* или *тогази*, колкото тематиката на описваните в тях събития. Определени сфери от социалния и материалния свят на българите през XVII в. се характеризират с турски по произход названия поради обективното наличие на османска власт, османска държава и османска култура.

В изучаването на лексиката на новобългарските дамаскини имат своя принос и българските медиевисти Ст. Младенов (Младенов/Mladenov 1926) и К. Мирчев (Мирчев/Mirchev 1952). Те много точно анализират някои процеси на приспособяване на турските думи в дамаскините. Важна е констатацията на К. Мирчев в неговия фундаментален труд „Историческа граматика на българския език“, че „писаната на народен език дамаскинска литература упот-

ребява съзнателно голям брой турцизми ... но всички те са от обсега на по-обикновените, употребявани в разговорната и народната българска реч и до днес“ (Мирчев/Mirchev 1963, 80). Особено ценни са наблюденията на Б. Велчева, която обръща внимание на най-интересните балкански езикови интерференции в лексиката и анализира някои латински, гръцки и турски заемки в езика на Ловешкия дамаскин (Младенова, Велчева/Mladenova, Velcheva 2013, 115–118).

Иска ми се да спомена и книгата на М. Стаменов „Съдбата на турцизмите в българския език и в българската култура“ (Стаменов/Stamenov 2011), въпреки че в нея обект на изследване са турските заемки от последните 130 години, тоест около два века и половина след появата на новобългарските дамаскини. В нея обаче се защитават последователно схващания за същността на турските заемки, които аз напълно споделям и които биха могли да служат за методологическа основа и на едно диахронно проучване. На първо място, важно е да се подчертае, че авторът доказва убедително, че всички турски заемки в българския език са заети по времето на османската власт в България. На второ място, те идват преди всичко от разговорния турски език, тъй като българите християни са имали досег само до средния и простонародния турски, но не и до османския, тоест високия турски. В още по-голяма степен това се отнася до диалектите, залегнали в книжовния български език на народна основа от XVII в. На трето място, приемам аргументите на М. Стаменов относно употребата на термина *турцизми*, който въпреки своята условност се оказва по-подходящ за нашия анализ от термина *османизми*. На четвърто място, бих искала да се присъединя към схващането, че турцизми се наричат всички заемки от турски в български език, въпреки че голяма част по своя произход са иранизми и арабизми. Важното в случая е, че прекият езиков контакт се осъществява между български и турски. Това мнение споделят в своите изследвания и С. Бернщайн, К. Мирчев, Б. Велчева, както и В. Кръстева в своя речник на турцизмите в българския език (Кръстева/Krasteva 2003). Безспорно в българския език съществуват думи, преминали от персийски в турски, а оттам в български. Много интересни са заключенията на А. Добрева за старите предосмански ирански заемки (Добрева/Dobрева 2008), но за нашето изследване, което се ограничава само върху езика на новобългарските дамаскини, не е необходимо да се прави подобен етимологичен анализ. Затова в него няма да се дават етимологични бележки *от араб.*, *от перс.* или *от иран.*

При работата с ексцерпирания от пет дамаскина езиков материал се установи, че в тях са засвидетелствани 146 турцизъма. От тях 108 се срещат в Тихонравовия дамаскин. А общият брой на думите в него е 5792, толкова са заглавните думи без препратките в *Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век (върху текст на Тихонравовия дамаскин)* (Речник/Rechnik 2012). Процентът на турцизмите в езика на Тихонравовия дамаскин се оказва 1,88%, тоест един съвсем неголям процент. Тези данни може да се смятат за достоверни и за останалите ръкописи, тъй като разликата в броя

на турцизмите в отделните дамаскини варира с 10–20, като изключим Копривщенския, в който те са значително по-малко. Следователно количествено турцизмите в езика на новобългарските дамаскини не са много и не могат да повлияят върху неговата българска идентичност.

Важен е обаче и въпросът за същността на турцизмите – каква е тяхната семантика, имат ли отрицателни конотации, в какви контексти се употребяват. За да отговорим на този въпрос, ще анализираме турските заемки в отделни лексико-семантични групи.

2. Турцизмите от лексико-семантичната група ‘държавна и военна организация’

Към лексиката, свързана с управлението и административната власт, се отнасят: *паша, субашия, везир, кадия*. В условията на чуждо политическо потисничество и при липса на българска държава турските думи стесняват реализацията, но не изместват напълно българските. Анализът на контекстите с *паша* показва, че тя се среща последователно в Словото за св. Георги в епизода с гоненията на християните от имп. Диоклециан в началото на IV в. точно преди официалното приемане на християнството в Римската империя. Става дума за управителите на области в Анатолия, които искат разрешение от императора да преследват и убиват християните.

тогыва цюто бѣха на анатолскаа странѣ пашіе и кадїе та проводиха емирѣ до цара диоклитїана Тих 296б, срв. Любл.

С подобна семантика лексемата се осъществява и на други места в Люблянския дамаскин, като в същите контексти е заменена с *властеле* в Тихонравовия и Троянския. Със значение ‘управител на област’ се реализира и турската заемка *бег* в Троянския дамаскин, еднократно употребена в Словото за св. Димитър в епизод, отнасящ се до времето на имп. Константин. На *бег* в Тих отговаря *дукс*, тоест една гръцка заемка.

Уникално е присъствието на *паша* в Словото за св. Никола в Люблянския дамаскин в епизода за тримата военачалници, изпратени от имп. Константин да потушат бунт в далечна област. Те са наречени *пашии* 8 пъти и *войскаре пашови* 1 път:

Великыи же црѣь Константинѣ слыша цю се стрѣва на фрѣнскаа земля мльва. а тои проводи три пашіе със войска много ... и оииа войскаре пашови, каквото имѣ е законѣ на таквизи да стрѣватѣ коги идатѣ на войска. влѣзѣха въ градѣ за потреба да си кѣпѣватѣ за ѣденїе Любл 83а.

На лексемата *пашии* в Любл в този контекст съответстват *хилядарници* и *тысуциници* в Тр и *хилядаре*, *тысуциници* и *тысуционачелникы* в Тих. Тя се съотнася преди всичко с военачалник и би могла да се замени и с честата в новобългарските дамаскини лексема *воевода*. Случката с тримата стратежи на

имп. Константин Велики според съставителите на Любл поради своя исторически характер е била неразбираема за слушателите през XVII в. и затова те подбират възможно най-близки до говоримия език думи, между които освен *паши* се срещат още турцизмите *чершия* и *скеля*, заменени в Тих и Тр с *тръгъ*, *пазар* и *пристанище*. В Любл е дабавено цяло изречение, което липсва в гръцкия оригинал и в Тих и Тр: като земаат насила войскареге. С него се мотивира намесата на св. Никола, който идва да защити населението и да спре грабежите на войниците. Може да се каже, че този текст е съзнателно преработен на смислово и лексикално равнище, за да стане достъпен и да изпълни своята дидактическа функция.

Лексемата *паши* е засвидетелствана и в Словото на Дамаскин Студит за Второто пришествие на Исус, в описанието на царуването на Антихрист и как той организира налагането на властта си. За да си осигури подчинение на всички християни, той се нуждае от военачалници, които в текста са наречени *паши*, *везири* и *субашии*. И това е единствената употреба на *везир* и *субашия* в Тих, Любл и Копр. Както се вижда, турските заемки са съхранени дори в Копр, който се отличава с най-ниска степен на пропускливост спрямо чуждици.

Таквази работа ще да стори онзи нечестивы антихристъ ... и ще да си направи визирѣ, и пашіѣ, и кадїѣ, и воєводы и сѣбашіѣ, и сѣлгы ... по сичкыте мѣста и градѣвѣ, се неговы людїѣ Тих 188б.

Тази военна лексика е по-ясна за възприемателите и дава необходимата представа за страшното царуване на Антихрист преди Второто пришествие на Сина Божи. Властта се гарантира и от *кадиѣ*, които осигуряват възможността за осъждане и наказание на неподчинилите се. Именно този начин на организация е бил познат на българите в Османската империя и затова съзнателно е пренесен в сакралното време преди Страшния съд. Така се съгражда картина на йерархически отношения, която наподобява тази в Османската империя и успешно въздейства на слушателите. Може да се твърди, че присъствието на турцизми в този контекст не е случайно, а е мотивирано от специалното място на Словото за Второто пришествие в новобългарските дамаскини. Според О. Младенова и Б. Велчева то е първото, написано на новобългарски език произведение на Дамаски Студит поради огромния интерес на българите към есхатологичната проблематика през XVII в. О. Младенова, Б. Велчева смятат, че читателите изпитват остра нужда от четиво на разбираем език, което да удовлетвори интереса им към смъртта и отвъдния свят, породен от реалните процеси около тях. Авторките привеждат обилен доказателствен материал за природни бедствия (малък ледников период, земетресения, наводнения, чести чумни епидемии) и обществени катаклизми (несигурно политическо и икономическо положение на Османската империя, прояви на въоръжена съпротива и бандитизъм, насилствена ислямизация, демографски спад на българското население). Всичко това увеличава чувството за предстоящия край на света и предизвиква появата на първите дамаскини на новобългарски език, в които

централно място заемат Словото за Второто пришествие и Видение Павлово (Младенова, Велчева/Mladenova, Velcheva 2013, 29–32).

Семантиката на *паша*, *везир* и *субашия* в контексти, свързани с времето на имп. Диоклециан и имп. Константин Велики през IV в., както и с Второто пришествие на Иисус, е твърде отдалечена от реалиите, които назовават в Османската империя. Запазен е обаче най-общият номинационен признак и за трите лексеми ‘административен или военен началник’ и това прави възможна тяхната употреба.

Откриват се и други турски военни термини: *спахия*, *ага*, *имрохор*, *алайбег*. В текста на житието на св. Георги за един от вярващите се казва: онзи мъж расланъ. бѣше воиник. сирѣчь спахїа Тих 313, срв. Любл, като българската лексема *войник* е пояснена с турската *спахия*. Това се случва поради обективното наличие тъкмо на спахии в битието на българите. Пак поради същата причина св. Георги, живял по времето на имп. Диоклециан, служи отначало като *спахия*, а по-късно се издига до *алайбег* в Тих или до *имрохор* в Тр, тоест началник на военно подразделение: а тои станъ спахїа 8 царя дѣвклитїана и напोकнъ по тоизи рѣдъ сториѣа го да е алаибегъ Тих 297б. Иначе в новобългарските дамаскини се откриват немалък брой родни военни названия: воинъ и воєвода са наследени от старобългарски, а *войник* и *войска* идват от говоримия. Най-честата лексема е *воин*, тя се среща многократно в словата за св. Димитър, св. Евстатий и за ап. Матей, но е изместена напълно от *спахия* единствено в Словото за св. Георги, което е от тип *тогива* и вероятно напълно целенасочено е обработено с цел приближаване до говоримия език. Важно е да се подчертае, че тази обработка се изразява и във въвеждането на лексемата *войник*, която също е иновация в книжовния език на народна основа от XVII в. и е диалектно-разговорна. Тя се среща само в този контекст в Словото за св. Георги, при това пояснена от *спахия*. Предполагам, че авторите на това слово се стремят към максимална разбираемост на посланията, която на първо равнище се постига с употреба на родна дума от живия узус, а на второ равнище се осъществява с привеждане на по-познатата турска лексема.

В Словото за св. Евстатий са засвидетелствани три названия за воинската длъжност на св. Евстатий: *стратилат* от гръцки, *ага яничарски* от турски и *първи и начелни на сичка войска* от български.

и имаше стратилата на воискѣ свою тогози светого евстатїа. стратилатъ се зове цю е първыи и начелныи на сичка воиска. тѣрски зове се и ага яничарски Тих 28.

Този текст е показателен за начина на тълкуване на думите в книжовния език на народна основа от XVII в. *Стратилат* е преценена като непозната дума, тя е гръцки военен термин, за който няма или е забравено точното българско съответствие. Затова се дава описателна дефиниция на български. А след нея създателите на новобългарския текст добавят и турския израз *ага яничарски* (в Тр само *яничарски*), за да бъдат напълно сигурни, че възприемателите са разбрали истинското високо положение на агиографския герой в Рим-

ската империя. Защото само така неговото покръстване и отказ от привилегии и военна служба ще послужи като убедителен образец за всички християни.

В лексико-семантичната група ‘държавна и военна организация’ има и други турски думи: *кехая*, *мусаипин* за приближените до владетеля; *ошурджия* и *гюмрюкчия* за събирачите на данъци; *джелати* ‘палачи’ и *телалин* ‘глашатай’ за по-ниските длъжности. *Кехая* и *мусаип* се отнасят за една и съща личност – съветник на имп. Диоклециан, според Словото за св. Георги. Той е назван *επίτροπος* в оригиналния текст на Дамаскин Студит. Българските дамаскинари търсят подходящо съответствие на тази недотам известна титла и се спират на диалектните думи от турски произход, които според тях добре отразяват семантиката ‘царски човек’ и в същото време са разбираеми. Все пак фактът, че се употребяват две турски лексеми, подсказва известна несигурност в термина. Трябва да отбележим, че лексемата *кехая* в случая се е отдалечила от значението на етимона си ‘главен овчар, надзирател на овчарите’ и чрез метафоричен пренос е започнала да означава ‘главен съветник на царя’. Появата на *кехая* и *мусаип* в Словото за св. Георги е обща за Тих и Любл, а в Любл се откриват още употреби на двете лексеми в Словото за св. Никола. И в него те отговарят на *επίτροπος*, но в текста на Тих и Тр са заменени с *приставник* и *царев приставник*. Както се вижда, езиковият материал ни убеждава, че българските и турските названия на длъжностни лица съжителстват и се конкурират в зависимост от начините за постигане на разбираемост на текста.

Турцизмите *гюмрюкчия* и *ошурджия* (за *дж* в турцизмите в графиката на дамаскините се въвежда специален знак *ι*) се срещат заедно само в един контекст в Словото за покаяние душевно при изброяването на типовете греховно поведение. Там е засвидетелствана и лексемата *гюмрюк* ‘мито’ в Тих и Лов.

Заради боярство по сичката земя, и по сичкы пътьове гюмрюкчїе, и ошурчїе, и тръговци градове дръжеть Тих 219, Лов 3.282.

В същото слово е налице и българската дума *мито*, наследена от старобългарски и традиционния език на архаичните дамаскини. Еднократно е засвидетелствана в Словото за ап. Матей и *митоемец*, но само като название на професията на ап. Матей. Докато в Словото за покаяние душевно и във Видение Павлово *гюмрюкчия* е номинация за грешник, сребролюбец. Тази стара гръцка заемка, която като *κήμερκъ* се открива още в Дубровнишката и Рилската грамота, както и във влахо-българските грамоти (Младенова, Велчева/Mladenova, Velcheva 2013, 117), се появява отново вече в друг фонетичен облик през XVII в. в говоримия, а оттам и в книжовния език. И в двата контекста тя има отрицателни конотации и цели да отблъсне християните от подобно поведение на нечестно вземане на мито (което звучи поразително актуално четири века по-късно).

Лексемата *джелате* в Словото за Второто пришествие е номинация на част от дяволските слуги на Антихрист заедно с *паши*, *везире* и *субашии* в

Тих, Лов, Любл. Освен това тя се употребява в Лов в Слово за покаяние душевно в израза: *сърмрътъ та є целатинъ зль*, като в Тих е заменена с *убийца*. А няколкократно ѝ регистриране в Любл е специфично за ръкописа, защото в същите контексти в Тих и Тр на нейно място стои *воинь*. В езика на старобългарските класически паметници *стражъ* може да означава ‘човек, който изпълнява смъртна присъда’, както и гръцката заемка *спекуляторъ*. Процесът на търсене на подходяща терминология продължава през вековете и в новобългарските дамаскини гръцката дума като неуместна и неразбираема не се открива, а се регистрира турската заемка *джелате*, която в диалектите е била позната. Особено интересна е турската заемка в Копр *джелете* със значение ‘палачи’, употребена на мястото на *джелате* в Словото за Второто пришествие. При нея е налице промяна на семантиката на етимона, който е със значение ‘търговец на добитък’, с това значение лексемата се среща и днес в българските диалекти.

Анализът на езиковия материал показва, че в книжовния език на народна основа присъстват турцизми, назоваващи понятия от държавната и военната организация. Запазени са и българските: *цар*, *властел*, *старяшина*, *царев приставник*, словосъчетанието *старци полатни* със значение ‘царски съветници’, както и военните термини *воин*, *воискар*, *воиник*, *тысущник*, *тысущоначелник*, *хиялдар*, *хиялдарник*, *воевода*. В някои контексти определено се предпочитат турцизмите. Първо, защото не се отнасят само до реалии в Османската империя, а назовават изобщо хора с власт и могат да придадат историческа достоверност на епизоди, свързани с имп. Диоклециан, Максимиан, Константин Велики и др. Второ, защото са разбираеми и ясни за възприемателите и чрез тях авторите на текстовете могат по-добре да ги поучат.

Важен елемент от картината на средновековната държава е съвещателният колективен орган за управление, който в българската традиция се нарича съвет на боилите, а в Османската империя – диван. Лексемата *диван* е заета в български и в новобългарските дамаскини я откриваме като обобщено название с три значения, които не се отнасят до нейното осъществяване в реалния исторически пространствен и времеви континуум. *Диван* означава: 1. Членовете на орган на управление, който се свиква от висшия управник по някакъв повод. 2. Съвещание, събиране на членовете на орган на управление. 3. Мястото, където се събират членовете на орган на управление. Среща се само в Словото за св. Георги в Тих, Любл и назовава реалии от времето на имп. Диоклециан. Контекстите показват, че думата се е приспособила към лексикалната система на българския език и е развила семантична структура, подобна на *събор* (Речник/Rechnik 2012, 964–965).

Управлението на държавата се осъществява чрез заповедите и посланията на владетеля. В диалектите от XVII в., а оттам и в книжовния език на народна основа те се назовават освен с български думи и с турските *емир* ‘послание, заповед’; *тестир* ‘документ, разрешение’; *ферман* ‘послание’. По-чести и по-общоупотребими са *заповѣд* и *послание*, но в Словото за св. Георги и

във Видение Павлово намират място и турцизми. Друг важен елемент от обществената концептосфера е контролът върху спазването на законите. Той се извършва от съдия, назован *судия*, *съдия*, *съдник*, *судник* и *кадия*. Българските лексеми имат две значения и те буквално се пренасят върху турската. *Кадия* в новобългарските дамаскини означава: 1. Съдия; човек, който има право да съди и издава присъди. 2. За Бога – висш съдия на живи и мъртви. Лексемата е регистрирана в Тих, Лов, Любл, Копр. Тя назовава Иисус трикратно в Словото за Второто пришествие от Дамаскин Студит. В него Синът Божи е наречен *страшен кадия*, *най-страшен кадия* и *праведнии кадия*. Тази номинация ни най-малко не принизява божествената същност на съдията в деня на Страшния съд. Тя може да се осмисли само на фона на присъстващите в същото слово две употреби на *праведнии судия* и *праведнии съдник* за Христос. С други думи, българските книжовници от XVII в. свободно използват както думите от традиционния език на архаичните дамаскини, така и лексемите от говоримия език на своето време.

Освен да съди, длъжностното лице според текста на новобългарските дамаскини може да тефтиши – *тефтишиа* е един от малкото глаголи, образувани от турски корен. В проучваните произведения от турцизма *тефтиши* ‘съдене, издаване на присъда’ се образува глаголът *тефтишиа*, който се оформя според закономерностите на българската глаголна система и няма характерния за турцизмите глаголи суфикс *-с-*. Важно е да се подчертае, че въпреки неговата ограниченост (само две употреби в Словото за десетте Божи заповеди и в Словото за св. Георги) той се осъществява с две значения: 1. За Бога – съдя, преценявам човешките дела от гледна точка на християнското учение за праведността и греховете. 2. Съдя, преценявам нечии дела от гледна точка на законите. А в Люблянския дамаскин се открива словосъчетание *струвам тифтиши*, което се отнася до действията на длъжностните лица. Областта, върху която се простира властта на един кадия, се нарича *кадълък*, а издадената присъда може да бъде *осуждение* и *сиджил*, като лексемата от традиционния книжовен език и турската дума от говоримия са употребени заедно. По този начин създателите на текста осигуряват неговата разбираемост.

Това като чю царь ... ами написа на стго и на царита (!) таквози осужденіе сициль гевургіе хрѣстїанина ... сега повелѣвам да мѣ ѿсѣчете лѣкавата неговоа глава наедно със александра царица Тих 308б.

Освен смъртна присъда, както е в цитирания текст за св. Георги, съдиите често повеляват провинените да бъдат затворени в тъмница. *Тъмница* е обичайното название на мястото, където изтърпяват наказанието си осъдените. Но заедно с него, макар и рядко, се срещат и *томрук* в Тих, *томрокчийница* в Любл със същото значение. Турската дума *tomruk* ‘дървени окови’ има своето съответствие само в Люблянския дамаскин, където е засвидетелствана лексемата *тамрук* ‘дървени окови’. От *tomruk* чрез метонимичен пренос на основата на общ пространствен признак (оковите се поставят на хора в зат-

вор) се появяват *томрук* и полученото чрез суфиксална деривация и приспособено към българската именна система съществително *томрокчийница* ‘затвор’.

Важен момент от семантиката на тези лексеми е, че както *тъмница*, така и *томрук* се осъществяват последователно като названия на място, което ограничава свободата на свети хора. Само в един контекст в тъмница попадат пияниците. Според текстовете в новобългарските дамаскини там са измъчвани св. Николай, св. Георги, св. Димитър, ап. Петър, ап. Тома, ап. Филип, всички апостоли вкупом и дори Христос. С други думи, тъмницата и томрукът са места, където страдат праведници. Такива са и първите християни, затваряни преди официалното приемане на християнската религия в Римската империя:

дѣто имаше тъмници и томруци сичко бѣше пълно със хрѣстїане Тих 296б.

Според философите и социолозите държавата притежава легитимните средства за насилие, с които може да упражнява правото си на власт както спрямо собственото си население, така и спрямо чуждо, което завладява. Затова в лексико-семантичната група ‘държавна и военна организация’ се включват и лексеми, които отразяват тези отношения. А в историята на всички народи на Балканския полуостров насилственото превземане и установяването на владичество върху чужда територия са постоянни. От края на XIV почти до края на XIX в. те се свързват преди всичко с политическата хегемония на Османската империя. В нейните рамки покорени християнски народи се наричат *рая*, подчиненото им положение ясно личи в значението на етимона ‘стадо’. Лексемата *рая* безспорно е съществувала в говоримия език от XVII в. От него тя преминава и в книжовния, като разширява значението си и губи историческата си конкретност. В новобългарските дамаскини *рая* означава ‘покорено население, което се подчинява и плаща данък на завладелия го’. С тази лексема се назовават латинците в Цариград, които цар Иван Асен II след разгрома на Епирското царство при р. Клокотница поставя под своя власт. Епизодът е част от Житието на св. Петка в Тих, Тр, Копр, в който се разказва за пренасянето на мощите на светицата от Цариград в Търново. В оригиналният текст на Патриарх Евтимий се казва, че българският цар „самия този царски град завоюва и покори и държащите го фрѣзи (тоест латинци) под дан устрои“:

нѣ и даже до црѣвѣщаго гра крѣпкѣ и мѣжестѣвнѣ всѣ покѣри же и владѣа и самыи тѣ црѣвѣщїи гра повѣюва же и покори. и иже самодрѣжѣща фрѣгы пѣ данїа встѣри Житие на св. Петка от Патриарх Евтимий.

Както се вижда, в стария текст става дума за покоряване на латинците и задължаването им да плащат данък, което е осмислено от българските книжовници през XVII в. като положение на *рая*:

ами поиде и на црїградъ и него прѣе. и що бѣха тамо фрѣнци, поклониха мѣ се, и прѣдадоха се, да са негова раба. и данъ да мѣ даватъ Тих 59.

Очевидно лексемата *рая* в новобългарските дамаскини е с разширено значение и е загубила връзката си с конкретните исторически условия в Османската империя. Такъв процес на ресемантизация и придобиване на ново по-широко значение протича и при други турцизми от тази лексико-семантична група: *паша*, *везир*, *субашия*, *кехая*, *мусаип*.

Подчиненото положение в дамаскините се описва и като попадане в *чужди ръце*, този фразеологизъм може да добие и други форми: *турски ръце* и *агарянски ръце*. Разбира се, народностното название *турчин*, *турци*, както и прилагателното *турски*, засвидетелствани в новобългарските дамаскини, са турски заемки. Прилагателното се среща субстантивирано като название на турския език. А фразеологичната единица *турски ръце* се дублира във всички контексти с *агарянски ръце* (Тих 73, 74б, 75), като *агарянски* и *агарѣне* в средновековната книжнина се съотнася с нехристиянски народности. В старобългарски е съхранено старото значение на *агарѣне* и *измаилитѣне* ‘номадско племе, потомци на Агар и родения от нея син на Авраам – Измаил’. В историята на книжовния ни език те се преосмислят и в новобългарските дамаскини *агарѣне* вече означава ‘нехристияни’. В Тих 73 още един етноним – *аваре*, насочва към по-широко тълкуване на *турски ръце*. Етнонимът *турчин* се споменава в чудесата на св. Георги и св. Димитър и също може да се интерпретира в повечето контексти като название на представител на нехристиянска народност. Например в едно от чудесата на св. Георги става дума за „цариградския цар Фока“, срещу когото се обединяват българи, маджари, татари, миди и турци. Както се вижда, сред неверниците се споменават и българите, които по времето на имп. Фока, около началото на VII в., още са езичници.

и в онѣя врѣмена събраха се българѣ и мацарѣ, и татарѣ, и мидѣи и турци ... и обхождаха и плѣнѣваха неколѣ градове. а црь фока црѣградскы проводи повелѣнїе Тих 313.

Можем да заключим, че в новобългарските дамаскини турцизмите *турски* и *турчин* се отнасят и до нехристиянски народности изобщо.

3. Турцизмите от лексико-семантичната група ‘грехове’

Друга голяма група турцизми, засвидетелствани в книжовния език на народна основа от XVII в., са названията на грехове. Защо точно отречените от християнството човешки постъпки се назовават и с турски заемки? Защо турската лексика навлиза в сферата на християнската етика? Отговорът на тези въпроси се крие в самата същност на четивата от дамаскинските сборници. Те са създадени, за да поучават християните на разбираем език, да предизвикват реакция у всички възприематели, да приобщават към християнските ценности и тези, които не са подготвени и не познават отдалечилия се от говоримия традиционен книжовен език. Точно като използват всички подходящи

и ясни думи от диалектите, съставителите на новобългарските дамаскини в най-голяма степен изпълняват своята дидактическа и просветителска задача. Затова в поученията към християните и разясняването на греховете намираме сравнително голям брой турцизми.

В християнската етика, както и в съвременната хуманистична парадигма отнемането на човешки живот се смята за смъртен грях. Старозаветната заповед „Не убивай“ в новобългарските дамаскини се конкретизира с поредица глаголи и съществителни, които са свързани с този тип неприемливо поведение. Глаголите *убия*, *убивам* и *прибия* са синоними със значение ‘лиша някого от живот’. А съществителното *убийство* се среща в контексти, свързани с греховността на езичниците в Словото за св. Георги и на човешкия род преди Второто пришествие на Божия син в Словото за Второто пришествие. То участва в низходящи градации, които йерархизират греховете: *вбийство*, *завидѣніе*, *кардъз* Тих 319; *вбийство*, *клеветы*, *ненавидѣніе* Тих 225; *вбийство*, *зависть*, *насила ѿнеманіе* Тих 246, и показват корените на злото. А *убийца* се отнася за пияницата, който е сам на себе си убиец, за смъртта и за дявола, който погубва хората. Точно с турската заемка *хайдут* в Тих, Лов, Любл, Копр, с друга форма *файдутин* в Тр, може пряко да се назове ‘грешник, който убива хора’.

хайдѣте на людѣтѣ животатѣ имъ ѿнематѣ Тих 220.

Същата лексема назовава и още един тип несправедници – крадците. Определено може да се каже, че в условията на османско владичество и при битието на рая, подложена на системни грабежи и насилие, в цялата балканска концептосфера убийството и ограбването се превръщат в общо зло. Тази концептуална представа се вербализира в дамаскините с лексемите *хайдут*, *хайдутство*, *кеседжия*, *кеседжийство*, които са турцизми.

Голямо нарушение на християнските норми, които регулират социалния ред, е присвояването на нещо чуждо. Библейското „Не кради!“ е подробно разяснено в дамаскините. Семантиката на греха е по-ясна и разпознаваема в Словото за десетте Божии заповеди. Така възприемателите на текста могат наистина да се предпазят от съгрешението. Още по-категорично се отрича то в контекстите с турцизми. *Хайдутството* и *кеседжийството* и техните извършители са приобщени към злото, греха, неправдата.

хайдѣте ... са ѿнемале насила със неправда, ато им се не стоаше да зематѣ чуждо ѿ сиромаси Тих 196б;

не мога веке да трѣпа ... хайдѣтство, и кражба, и кесеѣйство, и клеветство, и магїйство, и ненависти Тих 224.

В ада според Видение Павлово се намират: хайдѣте, кесеѣе. По-тежките прояви на греха са отличени и с езикови средства. В поучителното Слово за десетте Божии заповеди откриваме *кражба*, *крадение*, а при йерархизиране-

то на прегрешенията във Видението Павлово се срещат *хайдутство*, *кеседжийство*, които се осмислят като разбойничество с много по-големи последици за хората. Думите с корен *хайдут-* са иновация в книжовния ни език, те са заети от турски и навлизат в езика на новобългарските дамаскини от говоримия. По произход турското *хайдут* е заемка от унгарското *hajdúk* (Младенова, Велчева/Mladenova, Velcheva 2013: 118), но именно формите *хайдут*, *хайдути*, *файдутин* се срещат в новобългарските дамаскини. За назоваването на извършителя на този грях в дамаскините са засвидетелствани лексемите *хайдут* и *кеседжия*, докато в старобългарския са налице две субстантивирани форми: *крадыи*, *гъбжи*, и съществителното *татъ*. А на мястото на изчезналите старобългарски *татъба*, *татъбина* се откриват новите *кражба*, *крадение*, *крадене* и турцизмите: *хайдутство*, *кеседжийство*.

Според християнското учение враждата е голям грях, който нарушава реда в човешкия и в Божия свят. В старобългарските евангелия е предаден текстът за проповедта на Исус в Галилея, в която Божият син утвърждава тезата, че не само убийството, но и гневът, ненавистта са грехове (вж. Мариинско евангелие Мт 5.21–26). На старозаветното „Обичай ближния си и мрази врага си“ Исус противопоставя: „Обичайте враговете си; благославяйте ония, които ви проклинат; добро правете на ония, които ви мразят“ (вж. Мариинско евангелие Мт 5.43–47). В Словото за десетте Божи заповеди в новобългарските дамаскини се разяснява точно това изискване, като подробно се описват възможностите да се преодолее греховното поведение на омраза и отхвърляне.

А петое заръчаніе божіе. дѣто да не прибѣеши нѣкого, ни хрстїанина, нито дръга вѣра. ни дръгого нѣкого. нъ ни ти да имаш дѣшманинълъкъ, и каразь съсь нѣкого хрстїанина. защо и това є каквото и да оубѣеши члѣка Тих 5б;

чїе ако любите които вы любѣтъ, коѣ фаида имате; нъ когы любите дѣшманете ваши тогїва фаида мнѣго имате ѿ бѣ Тих 5б;

макаръ и да не си прѣгрѣшилъ дѣшманинъ твоємъ ты. нъ пакъ ты сторы нїемъ метанїе. и имаш прощенїе Тих 6;

ако є гладенъ дѣшманинъ твои а ти го нахрани. ако лї є жѣденъ напои го Тих 6;
ѿ дѣшманство. ѿ каразь ѿ обьяденїа ѿ пїанства. ѿ зависты ѿ цото ны ище срдце и ѿ сичкы злины Тих 8.

Враждебното отношение последователно се назовава с думи от корена *душман-*: *душманлък* 1 път, *душманинлък* 1 път, *душманенлък* 2 пъти, *душманство* 1 път, които се срещат единствено в текста на Словото за десетте Божи заповеди в Тих, Тр. Три от употребите на *караз* със значение ‘вражда’ също се откриват в този контекст. Лексемата *вражда* не е засвидетелствана в това слово. Общо в текста на Тихонравовия и Троянския дамаскин тя е по-употребима, среща се 23 пъти в Тих и 8 пъти в Тр в различни контексти, като често именно при изброяване на греховете. Съществителното *душманин* последователно застъпва семата ‘враг, неприятел’ в Словото за десетте Божи заповеди

(11 от 25-те употреби), докато съществителното *враг* с общо 20 употреби не е засвидетелствано в това слово. Авторите на дамаскините очевидно са могли да избират подходящи лексикални единици при описанието на омразата между хората. Когато описват проявите на антисоциално греховно поведение и техните извършители, те използват утвърдени в традиционния книжовен език средства: *вражда, ненавист, ненавиждане, враг*. Но когато искат да предпазят християните от тези прегрешения и да ги поучат по възможно най-разбираем начин, те предпочитат турските заемки с корен *душман-* и *караз*.

Друг важен елемент от християнската система за грехове – гордостта, също се именува с няколко думи. Част от тях са български: *грѣдост* и *грѣдиня* са пряк наследник на съответните в старобългарски; *прѣвъзносение* може да се изведе от старобългарския глагол *прѣвъзносити*, а *високоумство* е композит, който е иновация в езика на новобългарските дамаскини. В Тих се открива още *величание*, а в Лов – *голѣмѣние*. Нещо повече, появяват се и изрази, получени чрез лексикално-синтактична номинация, със значение ‘ставам горделив’: *вдигам се на високо, вдигам се голям и вдигам се на голямо*. Явно гордостта, високомерието са преценявани като голям грях, който трябва да се осъзнае и превъзмогне, затова се търсят различни начини на назоваване. Сред тях с доста висока фреквентност спрямо другите синоними се осъществява и турската дума *комсолук/комсулук*.

и рекох азъ павель къ аггѣл. това лі є голѣмѣніє, и комсолук члѣскы Лов 3.223.

Показателно е, че *прѣвъзносение* и *високоумство*, употребени еднократно в Тихонравовия дамаскин, са дублирани и в двата контекста в Словото за св. Георги с *комсолук*. С други думи, турската дума е познат синоним на книжовните лексеми, приближаващ текста до възприемателите. Тя не се отличава от българските по конотация и това я прави подходяща за тази роля. Тази заемка вече е адаптирана морфологично към българския език, тъй като се среща и с българска наставка в *комсувание*. Лексемата е част от поредицата названия на грехове, наречени *злини* в Словото за осемте помисли:

чрѣвообъяданіє крвоуство, сребролюбство, каразъ, грижа, нехарнаство залѣдо почитаніє, комсуваніє, това са сички злины цото се борат със сѣкого члѣка Тих 207б.

Интересен факт е, че в Троянския дамаскин *прѣвъзносение* и *високоумство* не се срещат (налице е само прил. *прѣвъзнослив*), а в Ловешкия дамаскин са засвидетелствани по един път, но без синоним *комсолук*. От същия корен е и думата *комсия* ‘възгордял се човек’ само в Лов. Семантичното развитие на тази заемка е показателно за промените, които настъпват в значението на някои турцизми на българска почва. Турският етимон се определя като ‘доносник, хитрец’ (Младенова, Велчева/Mladenova, Velcheva 2013, 116), а в езика на новобългарските дамаскини *комсия* изцяло се свързва с горделив.

В сферата на непримлиевите постъпки според християнството е и клеветата. За този грях в новобългарските дамаскини се откриват глаголите:

наклеветя, навадя, наклопам и *ковладя* от тур. Въпреки че според учениците специалисти етимологията на *ковладя* е спорна, повечето изследователи приемат, че е турска заемка. Тя е регистрирана във Видение Павлово в Лов и Тих като *грях*, който може да доведе до вечна мъка в ада, и затова трябва да се избягва.

Тѣа са дѣто излазѣтъ из черкова прѣди ѿпѣсть, та ѿидатъ да ковладѣтъ и стрѣватъ крамола Тих 231б;

не ковладѣте са дръгъ дръга. да не ковладѣтъ и вас бѣсѣве Лов 5.1156, 1158.

Еднократно са засвидетелствани още три лексеми от корена *-клевет-*: *оклеветание, оклеветуване* и *клеветство*, които са образувани по модели, утвърдени в книжовния език, и още три лексеми от турския корен: *ковладен* 1 път в Тих, Лов, *ковладник* 4 пъти в Лов и *ковладене* 1 път в Лов., които са получени чрез суфиксална деривация с наставките *-ен, -не* и *-ник*, характерни в по-голяма степен за говоримия език. По този начин и словообразователното, и лексикалното равнище на книжовния език на народна основа участват в процеса на демократизация.

В новобългарските дамаскини телесните грехове са обяснени подробно. На първо място сред тях се поставя пиянството като значим и централен елемент в системата на прегрешенията.

защо беззаконно пѣанство ѡмъ погѣвѣва и лѣдѡсть стрѣва, и людѣе въ грѣхъ намѣрѣ Тих 208б; зашто е пѣанство маика и корень на сичките грѣхѡве Тих 108; заради това чюваи и пази се и ѿ пѣанство. зашто и това се смѣша съсъ тежкѣте грѣхѡве Тих 5.

То се назовава и с лексемите: *винопиство, запоиство*, а тези, които се напиват, са наречени *пияница* и *пиян* субст., *винопиец*, както и *бикрия*. Турцизмът *бикрия* се реализира само в Поучение против пиянството – 13 пъти в Тих и 12 пъти в Лов.

а бѣсооѣе се веселѣтъ и радѣватъ о бикрѣе, зашто приносеть дѣволаѡ корѣбанъ съсъ винопиѣство Тих 209.

В същия текст се срещат 6 пъти българските лексеми *пияница* и *пиян* субст. И тук се наблюдава успешно съчетаване на домашна и чужда лексика. Особено мотивирана е такава употреба в поучителните части на словата, в които авторите се стремят да обяснят греховното поведение по най-достъпен начин, с повече и познати думи, така че да предпазят възприемателите от прегрешения.

Само в Троянския дамаскин се срещат по един път турцизмите *телбиз* ‘лукав човек’, *хилетчия* ‘грешник’. В Тих на тях съответстват *лукав* и *неправедник*. Еднократно е засвидетелствана и турската заемка *гювендия* в Любл в изречението *да са гювендиш*, в Тих на същото място стои изразът *да ги дам*

на *курвовство*. Разпространените днес турски заемки с общ номинационен признак 'жена с леко поведение' не се откриват в книжовния език на народна основа. В него освен наследените от старобългарски думи с корен *-блуд-* и *-прѣлюб-* се осъществяват навлезлите от диалектите *курва*, *прѣкурва*, *курвовство*, *курвя*, *скурвя*. Налице е голямо лексико-семантично гнездо от говоримия език, което задоволява необходимостта от разбираема лексика за назоваване на телесните грехове, свързани с половия живот. Може да се каже, че турцизмите *телбиз*, *хилетчия*, *гювендия* стоят в периферията на книжовния език и са резултат от по-високата пропускливост към турцизми в текста на Троянския и Люблянския дамаскин.

В лексико-семантичната група 'грехове' с турцизми се назовава и надзimanето; вземането на повече, отколкото се полага. Става дума за композита *файдаземание* в Тих, Любл, Копр и съчетанието *артък земание* в Тих, Тр. Както се вижда, налице са доказателства за пълно приспособяване на турцизмите, те напълно се вписват в българската лексикална система, като *файда* образува композит с българската дума *земание*, а *артък* влиза в колокация с нея.

Лексемата *файда* има изключително развита семантична структура в книжовния език на народна основа от XVII в. Всъщност това е турската заемка с най-богата многозначност. Налице са едно абстрактно, две конкретни, едно преносно значение и две устойчиви словосъчетания: 1. Полза, добра последица от нещо, облага. 2. Печалба, материална придобивка. 3. Подкуп; материални средства, които се дават на служебно лице за специална услуга. 4. *Прен.* Опрощение, прошка за извършени грехове. Тих, Тр, Лов, Любл, Копр. **Файда на файда притуварям.** Печалба върху печалба натрупвам, забогатявам извънредно много. Лов. **Дам файда.** Платя допълнително пари. Любл. Среща се и в петте проучвани дамаскина и явно е една от най-старите заемки в диалектите. Абстрактното ѝ значение 'нематериална облага, духовна полза' се реализира най-вече в Словото за десетте Божи заповеди, където са 7 от 16-те ѝ употреби. В този текст българската дума *полза* отсъства. Според създателите на текста именно *файда* може да изрази необходимостта от търсене на духовни придобивки при спазване на определени християнски императиви.

така дѣма ꙗѣ въ евангелието. ако любите които вы любѣт коѣ файда имате, нѣ когы любите дѣшманете ваши тогива файда много имате от бога Тих 5б.

Точно с *файда* слушателите могат да бъдат поучени да се стремят към един тип поведение (любов към душманите) и да избягват други (търгуване с файда; вземане на файда, тоест подкуп; *файдаземание*, тоест надзimanе). Само по този начин те ще приемат *файда*, тоест ще получат опрощение на греховете си. Ето как чрез семантиката на лексемата *файда* може да се структурира част от духовния свят на добрия християнин със забраните, препоръките и последиците от тях.

4. Абстрактни и конкретни значения на турцизмите

Лексемата *файда* с някои свои значения принадлежи към лексико-семантичната група ‘грехове’, а с други – към абстрактните съществителни за духовни процеси. Към втората група се отнасят: *файда* ‘духовна полза’, *файда* ‘опрощение на греховете’, *хак* ‘дял, духовна награда за нещо’, *зарар* ‘пагуба на душата’, *хузур* ‘духовен покой’. Както се вижда, тези турцизми са малко на брой за сметка на заетите названия за конкретни обекти в бита. Такива в новобългарските дамаскини са: за съдове – *казан*, *тепция*, *ибрик*, *нашрапа*; за дрехи и части от дрехи – *чюлетина* и *джеб*; за животни – *раслан*, *расланица*, *расланче*; за обработени земи – *бахчия*, *бостан* и свързаният със земеделието *берекет*; за земни форми – *яр*; за места за временно отсядане – *конак* и *чадър*; за елементи от селищно благоустройство – *сокак*, *чешма*, *шадръван*; за вещества с битово приложение – *синпур* и *катран*; за болест и недъгавост – *чюма* и *сакат*.

Има ли турцизми в религиозния пласт абстрактна лексика в новобългарските дамаскини? М. Стаменов обръща внимание на твърде преувеличената роля на еднократно засвидетелстваната турска дума *куртулия* ‘спасител’ за Христос като доказателство за навлизането на турска лексика в сакралната християнска концептосфера (Стаменов/Stamenov 2011), както и на митовете и фактите относно употребата на *хаджия*, *сайбия* за Господ и *курбан* за евхаристия (Стаменов/Stamenov 2014). В новобългарските дамаскини *сайбия*, *хаджия* и *куртулия* не се откриват. Вече обърнах внимание на номинациите *страшен кадия* и *праведний судия* за Исус по времето на Второто пришествие. А лексемата *корбан/курбан* назовава принасяне на жертва на езическите богове с цел умилостивяване. В Словото за св. Георги имп. Диоклециан няколко пъти кара светеца да принесе *корбан* на Аполон и други богове и да се откаже от християнския Бог. Еднократно и св. Георги приканва владетеля да познае неговия Бог и да му *стори корбан*, като тази употреба е мотивирана от останалите и е отговор на думите и действията на имп. Диоклециан. В епизода със змея от чудесата на св. Георги два пъти *корбан* се отнася до девойките и момците, които изяжда змеят, тоест назовава живите същества, които са жертва. В Поучението против пианството отново става дума за „корбани от погани човечи“, тоест от езичници. А в една образна употреба „корбан на дявола“ са наречени всички злини, които върши пияницата. Както се вижда, в тези контексти и в петте дамаскина доминира семантиката ‘ритуално жертвоприношение в политеизма’. Не се забелязва християнизирание. В понататъшното битуване на *корбан/курбан* в българския език и култура той се отъждествява както с християнизирани древни езически практики, така и с честване на светци, св. Богородица и др. (вж. по-подробно Мичева-Пейчева/Micheva-Peycheva 2013, 239–245). Следователно може да се твърди, че в богословската лексика не се реализират последователно никакви турцизми. Налице са единични употреби на *кадия* за Исус и на *корбан* за жертвоприношение на християнския Бог.

5. Турцизми от лексико-семантичната група ‘стопански живот’

Може да се обособи и група заемки, свързани със стопанския живот, и това е естествено, като се има предвид, че превземането на България от Османската империя прекъсва българския икономически живот и налага нов тип стопански отношения. Срещат се следните турцизми за реалии от търговията: *пазар*, *чершия*, *сермия* ‘капитал, богатство’, *пей* ‘предварително плащане’, *файда* ‘цена’ и ‘лихва’, *хазна* ‘материални средства’, *хак* ‘полагам дял от нещо’.

В строителството също се налагат поредица турски думи, които от диалектите преминават в езика на новобългарските дамаскини: *дюлгер* ‘зидар’, *дувар* ‘зид’, *сарай* ‘голяма постройка’, *чардак* ‘горна част на постройка’, *кале* ‘крепостна стена’, *керпич* ‘глинен стълб’. Специална е лексиката за мореплаване: *гемия* ‘кораб’, *гемеджия* ‘корабник’, *гая* ‘мачта на кораб’, *елкен* ‘платно на кораб’, *реизбаша* ‘водач на кораб’, *скеля* от италиански през тур. ‘пристанище’, *талаз* ‘вълна’. Всички турцизми имат български съответствия в текста на дамаскините (вж. Приложение 3), макар някои да са описателни. Например на *реизбаша* отговаря *начелний на кораба*, Ст. Аргиров смята, че това е лично име, то е без съответствие в гръцкия текст на Дамаскин Студит. А според Л. Селимски турската дума *reis* означава ‘глава, председател’ и се среща и в български фамилни имена (Селимски/Selimski 2016). Според мен е по-вероятно в този контекст да става дума за ‘капитан на кораб’. На *елкен* съответстват *вѣтрило* и *ядрило*, а на *гая* – само гръцката дума *катартия*.

6. Семантични и граматични процеси на приспособяване на турцизмите

Речникът на турцизмите с тълковна част и сведения за разпространението им в дамаскините в Приложение 1 обхваща всички засвидетелствани в петте паметника турски заемки, които се представят с техните значения. От него се вижда, че развита семантична структура имат само 6 лексеми от общо 146. Следователно може да се каже, че преобладават турцизмите с конкретно значение. Част от многозначните думи: *диван*, *кадия*, *тефтиша*, *корбан* усвояват успешно семантиката на съответните български *събор*, *съдия*, *съдя*, *жрътва*. Лексемата *файда* възприема значенията на *полза* и *цѣна* (което вероятно се дължи на многозначността на арабския етимон). За *караз* е характерно, че развива същите колокации като *вражда*: **дрѣжа караз** и **имам караз**. При тях се наблюдава паралелност на засвидетелстваните значения, което показва, че тези заемки са битували в говоримия език дълго време и в условията на билингвизъм са поели почти всички значения на българските, без да ги изместят.

Наблюдават се семантични процеси на преосмисляне на турските заемки на българска почва. За някои от тях се откриват само по-старите значения, различни от тези в съвременния български език, например *тимар* ‘имот, владение върху земя’; *сургун* ‘заточение’. За други в резултат на метафоризация или метонимизация в българския език от XVII в. се утвърждават значения, различни от тези в езика, от който се заема, например при *томрук* ‘затвор’, *рая* ‘подчинено население’, *кехая* ‘царски съветник’. Голяма част от заемките се откъсват от конкретните си исторически реалии в Османската империя и разширяват значението си, това се случва с *паша*, *везир*, *субашия*, *кадия*, *алай-бег*, *имрохор*, които назовават административни и военни началници от всички епохи. Следователно турцизмите заживяват собствен живот в българската езикова среда и се приспособяват към българската концептосфера и култура.

Разбира се, този процес е двупосочен. Османската култура също влияе върху българската – най-вече при назоваването на греховете и грешниците. По-голямото количество турски думи точно в тази лексико-семантична група може да се обясни със стратегията на българските дамаскинари да създават достъпни слова и да поучават вярващите на разбираем език. Точно при описанието на отречените от християнството модели на поведение книжовниците се стремят да достигнат най-висока степен на достъпност, за да откажат християните от тях. За тази цел те използват диалектни думи независимо от техния произход. Налице са думи: първо, от домашен произход – *кривина*, *кривда*, *крадение*, *кражба*, *навадя*, *наклопам*; второ, от чужд произход – *душманин*, *душманлък*, *хайдут*, *хайдутство*, *кеседжия*, *кеседжийство*, *комсолук*, *комсия*, *ковладене*, *ковладя*, *гювендия*, *файдаземание* и *артък земание* от тур. Ако трябва съвсем точно да се отговори на въпроса защо има турцизми в поучителната религиозна лексика, може да се каже: за да бъдат тези слова разбираеми.

Освен семантично турцизмите се приспособяват към българския език и граматично. Съществителните се менят по число и се членуват; прилагателните се менят по род и число с изключение на неизменяемите *кадър*, *каил*, *тенха*; глаголите имат форми за трите лица в ед. и мн. ч. за различни глаголни времена. Някои от тях оформят двойки за св. и несв. вид – *същисам се* и *същисувам се*, *кондисам* и *кондисувам*; за други се появяват възвратни и възвратно-взаимни варианти – *кортолисам* и *кортолисам се*, *ковладя* и *ковладим се*.

На словообразователно равнище много от турцизмите получават български наставки: *-ин* за същ. *хайдутин*, *джелатин*; *-ски* за прил. *бикрийски*, *спахийски*, *хайдутски*, *яничарски*; *-ство* за същ. *хайдутство*, *кеседжийство*, *душманство*; *-ние* за същ. *комсувание*. Разбира се, в българския език се установяват няколко турски суфикса: *-джия*, *-лък/лук*. Но те в книжовния език на народна основа са с ограничена употреба – *комсулък* и *душманлък* имат съответни с наставка *-ство*. Словообразователните варианти на съществителното с корен *душман-* – с наставките *-лък* и *-ство*, с разширена основа *душманин* и *душманен* и без разширена основа – свидетелстват, че в говоримия

език са протичали процеси на приспособяване на заемката (сравни: *душманенлък*, *душманинлък*, *душманлък*, *душманство*). Наставката *-лък* се прибавя към български корен само при *курвалък* 1 път в Тих срещу *курвоество* многократно в Тих, Тр, Лов. Наставка *-джия* се среща при *гемеджия*, *кеседжия*, *ошурджия*, като и тук има опит за допълнително побългаряване на *гемеджия* чрез формата *гемеджийци*, образувана с наставки *-джия* и *-ец*.

На синтактично равнище турските заемки не оказват влияние върху българския език от XVII в. Той запазва самобитна своята синтактична структура и словоред. Зает е единствено съотносителният разделителен съюз *я ... я*, който се среща в един и същи контекст в дамаскините. Много интересен е примерът от Троянския от Словото за Рождество Христово, в него *я* образува съотносителен съюз с *или* вместо с *я*, което доказва семантичната им тъждественост.

Тои се ъ засмѣе или расплаче Тр 304.

Еднократно е засвидетелстван противопоставителният съюз *ама* в Тр, който също е турски по произход. Но тази дистрибуция е съмнителна, тъй като в същия контекст в Тих откриваме *ами*, съюз, който е с голяма честота и богата семантика в новобългарските дамаскини.

Можем да направим извод, че турцизмите в книжовния български език на народна основа от XVII в. са подложени на семантично, морфологично и словообразователно изменение с цел приспособяване към българския език. Част от тези процеси протичат в говоримия и се отразяват в книжовния, друга част са резултат от съзнателната намеса на българските книжовници.

7. Обща оценка за присъствието и ролята на турцизмите в езика на новобългарските дамаскини

Както вече изяснихме още в началото, турцизмите в новобългарските дамаскини не са голямо количество – общо 146, а в проценти 1,88% за Тихонравовия дамаскин. В някои слова и ръкописи те са повече. В Приложение 2 се вижда какви са специфичните само за отделни дамаскини турски заемки. Цялостният анализ показва, че най-малко турцизми има в Копривщенския, средно – в Тихонравовия и Ловешкия, а с малко по-голяма пропускливост спрямо чуждиците се характеризират Люблянският и Троянският дамаскин. Мога да се присъединя най-общо към тезата на Б. Велчева и О. Младенова, че в словата тип *тогива* има повече турцизми, защото те допускат повече думи от говоримия език. Тази теза обаче също може да се прецизира с оглед особеностите на ексцерпирания материал. Според мен има определени контексти – те може да са в рамките на слова тип *тогива* или *тогази*, – в които поради тематиката на описваните събития има повече турцизми. Например при епизоди с исторически характер, в които става дума за представители на държавната и военната власт, при разкази за морски приключения и др. Също така

в поученията към словата, а също и в Словото за Второто пришествие, във Видение Павлово, в Поученията против пианството и против злите жени се натрупват едновременно турски и домашни лексеми от говоримия език, за да се наставят по-убедително възприемателите на текста. Защото основната цел на създателите на новобългарските дамаскини е да пишат на разбираем език и по разбираем начин, за да приобщиат хората към християнските ценности.

В Приложение 3 са представени всички открити в текстовете български съответствия на турските заемки. Много от тях са извлечени от различни преписи на едни и същи слова в изследваните ръкописи; други се срещат в различни контексти. Езиковият материал е убедително доказателство за чистотата на българския книжовен език от XVII в. Почти няма турцизми, за които да няма подходяща дума, с която да бъдат заменени в някои от текстовете. А съжителството на чуждата и българската лексема прави посланията на авторите по-ясни и въздействащи.

През XVII в. турцизмите са част от книжовния език на народна основа. Те, дори и да се осъзнават като чужди по произход, се приобщават към родната лексика, защото чрез тях се съграждат ясни по смисъл послания като част от една нова по тип литература на Предвъзраждането.

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

Речник на турцизмите в езика на новобългарските дамаскини

А

ага *м.* Човек, който заема ръководна военна длъжност. Тих.
алайбег *м.* Човек, който ръководи военно подразделение. Тих.
арапин *м.* Чернокож човек. Тих.
артисувам *несв.* Оставам в повече. Тих.
артък *м.* Излишък; нещо, което е в повече. Тих, Тр.
артък *неизм. прил.* Излишен, който е в повече. Тих, Тр.
аферъм *нареч.* За изразяване на одобрение, bravo. Тр.

Б

баре *нареч.* За изразяване на надежда, поне. Тих, Лов, Любл.
бахчия *ж.* Градина; място, засадено с овошки или зеленчуци. Тр, Лов, Любл.
башка *нареч.* Отделно, сам по себе си. **по башка** Поотделно, отделно един от друг.
Тих, Лов, Любл, Копр.
бег *м.* Управител на област, назначен от царя. Тр.
белки *нареч.* За изразяване на учудване, нима. Тих, Любл.
берекет *м.* Дъждовен **берекет**. Изобилен дъжд. Тих, Копр.
бикрийски/бекрийски *прил.* Който се отнася до пияница. Тих, Лов, Копр.
бикрия *м.* Пияница; човек, който пие много алкохолни напитки. Тих, Тр, Лов, Копр.
бостан *м.* Градина, засадено със зеленчуци място. Тр.

В

велиат *м.* Област, част от страна, вилает. Тих, Тр.

визир/везир *м.* Човек на ръководна административна и военна длъжност. Тих, Лов, Любл, Копр.

Г

гая *ж.* Мачта на кораб. Тих, Тр, Копр.

гемеджия/гемиджия *м.* Човек, който притежава или работи на кораб, корабник. Тих, Тр, Любл, Копр.

гемеджийци *мн.* Корабници; хора, които работят на кораб. Любл.

гимия/гимия *ж.* Плавателен съд, кораб. Тих, Тр, Лов, Любл, Копр.

гювендия *ж.* Жена, която извършва сексуални услуги за пари. Любл.

гюмрюк/гомрюк *м.* Такса, която се плаща за пренасяне на стоки; мито. Тих, Лов.

гюмрюкчия *м.* Човек, който събира мито за стоките. Тих, Лов.

Д

джелат *м.* Палач; човек, който изпълнява смъртни присъди. Тих, Любл.

джелатин *м.* Палач; човек, който изпълнява смъртни присъди. Лов.

джеб *м.* Специално изработена вътрешна част на горна дреха за поставяне на неща. Любл.

джелеп *м.* Палач; човек, който изпълнява смъртни присъди. Копр.

диван *м.* 1. Членовете на орган на управление, който се свиква от висшия управник по някакъв повод. 2. Съвещание, събиране на членовете на орган на управление.

3. Мястото, където се събират членовете на орган на управление. Тих, Любл.

дувар *м.* Голяма и висока стена, която огражда нещо; зид. Тих, Лов.

душман *м.* Враг; човек, който прави зло на някого; неприятел. Копр.

душманин *м.* Враг; човек, който прави зло на някого; неприятел. Тих, Тр, Лов, Любл, Копр.

душманенлък/душманинлък *м.* Враждебно отношение към някого, неприязън, омраза. **Дръжа душманинлък.** Враждувам, отнасям се враждебно към някого. Тих.

душманлък *м.* Враждебно отношение към някого, неприязън, омраза. Тих, Тр.

душманство *ср.* Враждебно отношение към някого, неприязън, омраза. Тих, Тр.

душманя *несв.* Отнасям се враждебно към някого, проявявам неприязън. Тих, Тр.

дюлгер *м.* Зидар; човек, който умее да строи сгради. Тих, Любл.

Е

елкен *м.* Корабно платно. Любл.

емир *м.* 1. Послание, писмено съобщение. 2. Заповед, писмено разрешение за нещо. Тих, Любл.

З

заман *м. у заман.* По всяко време, непрекъснато. Тих.

зарар *м.* Пагуба, душевна разруха, зло. Тр.

И

ибрик/ебрик *м.* Съд с чучур, който служи за поливане с вода. Тих, Любл.

избарбаря *св.* Изравня, направя нещо равно с друго. Тих, Лов.
имрохор *м.* Човек, който ръководи военно подразделение. Любл.

К

кадалък/кадълък *м.* Област, върху която се простира властта на един съдия. Тих, Любл.

кадия *м.* 1. Съдия; човек, който има право да съди и издава присъди. 2. За Бога – висш съдия на живи и мъртви. Тих, Лов, Любл, Копр.

кадър *прил. неизм.* Способен, който има възможности за нещо. Тих, Тр, Лов.

казан *м.* Голям домакински съд. Тр.

Казлъбаш *м.* МИ. Турското име на Персия. Тих, Лов, Любл, Копр.

казлъбашки *прил.* Който се отнася до Персия. Тих, Любл, Копр.

каил *прил. неизм.* Съгласен, който приема нещо. Тр.

кале *ср.* Крепост, високи стени на крепост. Тр.

калкан *м.* Щит; част от въоръжение, което служи за защита. Тих, Любл.

караз *м.* 1. Омраза, враждебно отношение към някого. 2. Омразен човек, който предизвиква враждебни чувства у някого. **Имам караз.** Проявявам враждебно отношение към някого. **Държа караз.** Мразя някого, имам враждебно отношение към някого. Тих, Тр, Лов, Любл.

кастен *нареч.* 1. Нарочно, с умисъл. 2. Като че ли, ужким. Тих, Лов.

катран *м.* Гъста черна течност, подобна на смола. Тих, Лов, Любл, Копр.

керпич *м.* Стълб от сушена глина. Тих, Лов.

кеседжийство *ср.* Разбойничество, проява на разбойник. Тих, Лов.

кеседжия *м.* Разбойник; човек, който обира и убива хора. Тих, Лов.

кехая *м.* Царски човек, съветник на царя. Тих, Любл.

ковладен *прил.* Който клевети, набеждава някого. Тих, Лов.

ковладене *ср.* Клеветене, несправедливо говорене на лоши неща за някого. Лов.

ковладник *м.* Човек, който клевети и набеждава някого. Лов.

ковладя *несв.* Клеветя, набеждавам някого, злословя. Тих, Лов.

ковладя се *несв.* Само мн. Клеветим се, набеждаваме се един друг. Лов.

комсия *м.* Възгордял се човек. Лов.

комсолук/комсулук *м.* Възгордяване, прекалено самочувствие, горделивост. Тих, Лов, Любл.

комсувание *ср.* Възгордяване, прекалено самочувствие, горделивост. Тих.

конак *м.* Място за отсядане и пренощуване на пътници. Тих, Лов.

кондисам *св.* Отседна, настаня се някъде за известно време. Тих, Копр.

кондисувам *несв.* Отсядам, настанявам се някъде за известно време. Тр.

корбан/курбан *м.* 1. Жертвоприношение, ритуално принасяне на жертва на боговете. 2. Живо същество, което се принася в жертва. Тих, Тр, Лов, Любл, Копр.

кортолисам/куртолисам *св.* Спася, избавя някого от беда. Тих, Тр, Лов.

кортолисам се/куртолисам се *св.* Спася се, избавя се от някого или нещо. Тих, Тр, Лов, Любл, Копр.

М

Мисир *м.* МИ. Турското име на Египет. Тих, Лов, Копр.

мисирски *прил.* Който се отнася до Египет. Тих, Лов, Любл, Копр.

мусаип *м.* Царски съветник, човек на висока царска длъжност. Тих, Любл.

мусаипин/мосаипин *м.* Царски съветник, човек на висока царска длъжност. Тих, Любл.

Н

нащрапа *ж.* Съд за вода. Любл.

О

ошурджия *м.* Човек, който събира данък. Тих, Лов.

П

пазар *м.* Място за продаване и купуване на стоки. Тих, Тр, Лов.

паша *м.* Човек, който заема ръководна административна или военна длъжност; управител на област или военачалник. Тих, Лов, Любл, Копр.

пашов *прил.* Който се отнася до паша. Любл.

пей *м.* Залог, предварително платени средства, капаро. Любл.

Р

ракия *ж.* Вид алкохолно питие. Тих, Тр, Копр.

раслан *м.* Лъв, хищно диво животно от семейство котки. Тих, Лов, Любл, Копр.

расланица *ж.* Лъвица, женската на лъва. Тих, Лов, Любл, Копр.

расланов *прил.* Лъвски, който принадлежи на лъв. Тих, Лов, Любл, Копр.

расланче *ср.* Лъвче, малкото на лъва и лъвицата. Тих, Лов, Любл, Копр.

рая *ж.* Покорено население, което се подчинява и плаща данък на завладелия го. Тих, Тр, Копр.

реизбаша *м.* Главен началник на кораб, капитан. Тих, Любл.

С

сакат *прил.* Недъгав; който има някакъв недъг, болест. Тр.

сарай *м.* Дворец, голяма постройка на владетел. Тих.

сенджир/синджир *м.* Метална верига. Тих, Тр, Лов, Любл.

сермия *ж.* Материално или духовно богатство. Тих, Лов, Копр.

сиджил *м.* Присъда, решение за наказание. Тих, Любл.

синпур *м.* Химическото вещество сяр. Тих.

скеля *ж.* Пристанище, място за спиране на плавателни съдове. Тих, Тр, Любл.

сокак *м.* Улица, път за минаване на хора. Тих, Лов.

спахия *м.* Войник; човек, който е на служба във войската. Тих, Любл.

спахийски *прил.* Който се отнася до войник. Тих, Любл.

субашия *м.* Военачалник; човек, който заема ръководна военна длъжност. Тих, Лов, Любл, Копр.

сургун *м.* Заточение, изгнание. Тр.

същисам се *св.* Смая се, учудя се силно на нещо. Любл.

същисувам се *несв.* Смайвам се, учудвам се на нещо. Тих, Тр, Лов.

същисуване *ср.* Смайване; много силно учудване, което води до объркване. Тих, Лов, Любл.

Т

талаз *м.* Вълна; издигната водна маса, образувана от движението на морската вода. Тих, Лов.

тамрук *м.* Дървени окови за затворник. Любл.

телал *м.* Глашатай; човек, който разгласява заповедите на владетеля. Тих, Лов, Любл.

телалин *м.* Глашатай; човек, който разгласява заповедите на владетеля. Тих.
телбиз *м.* Хитрец, лукав човек. Тр.
тенха *прил. неизм.* Тих, изпълнен с безмълвие, безлюден. Тр.
тепция *ж.* Тава, голям плосък съд за готвене. Тих, Любл.
тестир *м.* Документ, с който се разрешава нещо; разрешение. Тих, Тр, Лов, Любл.
тефтер *м.* Списък; поредица от записани имена, събития. Лов.
тефтиш/тифтиш *м.* Съд, преценяване на нечии дела от гледна точка на законите.
Струвам тифтиш. Съдя, преценявам нечии дела от гледна точка на законите.
Тих, Любл.
тефтиша/тифтиша *несв.* 1. За Бога – съдя, преценявам човешките дела от гледна точка на християнското учение за праведността и греховете. 2. Съдя, преценявам нечии дела от гледна точка на законите. Тих, Тр, Любл.
тимар *м.* Имот, владение върху земя. Тих.
томрокчийница *ж.* Затвор; място, където затварят хора, нарушили законите. Любл.
томрук *м.* Затвор; място, където затварят хора, нарушили законите. Тих.
турски *прил. Като същ. м.* Турски, турски език. **Турски ръце.** Турска власт, мюсюлманска власт. Тих, Тр, Копр.
турчин *м.* Човек, който принадлежи към турска или друга мюсюлманска етническа група. Тих, Тр, Любл, Копр.

Ф

файда *ж.* 1. Полза, добра последица от нещо, облага. 2. Печалба, материална придобивка. 3. Подкуп; материални средства, които се дават на служебно лице за специална услуга. 4. *Прен.* Опрощение, прошка за извършени грехове. Тих, Тр, Лов, Любл, Копр. **Файда на файда притуварям.** Печалба върху печалба натрупвам, забогатявам извънредно много. Лов. **Дам файда.** Платя допълнително пари. Любл.
файдаземание *ср.* Един от човешките грехове – надземане или лихварство. Тих, Любл, Копр.
файдутин *м.* Човек, който ограбва хората; разбойник. Тр.
ферман *м.* Заповед от високопоставено лице, с която се разрешава нещо. Любл.

Х

хазна *ж.* Материални средства, пари като данък на владетел. Любл.
хайдут *м.* Човек, който ограбва хората; разбойник. Тих, Лов, Любл, Копр.
хайдутски *нареч.* Разбойнически; като разбойник, крадец. Тих, Лов.
хайдутство *ср.* Разбойничество; проява на крадец, грабител, насилник. Тих, Лов.
хак *м.* Отплата, полагаемо възнаграждение за нещо. Тих, Лов, Любл, Копр.
хар *м.* Придобивка, печалба от нещо. Тих, Тр, Копр.
хилетчия *м.* Неправедник, грешник. Тр.
хузур *м.* Блаженство, душевен покой. Тр.

Ч

чадър *м.* Шатра, палатка за настаняване на открито. Тр, Любл.
чаластисувам се *несв.* Старая се, полагам усилия да направя нещо. Тих, Лов.
чардак *м.* Горна изнесена част на постройка с хубав изглед. Тих, Лов.
чершия *ж.* Място за продаване и купуване на стоки. Любл.
чешма *ж.* Специално изграден водоизточник с чучур. Тих, Лов.

чюлетина *жс.* Разкъсана дреха, подобна на чул за животни. Тих, Тр, Лов, Любл, Копр.
чюма *жс.* Тежка смъртоносна болест. Тр.

Ш

шадръван *м.* Вид водоизточник, водоскок. Тих, Лов.
шега *жс.* Думи, които предизвикват смях; закачка. Тих.
шигувам се *несв.* Закачам се с някого, правя го за смях. Тих.

Я

я ... я съюз. Свързва еднородни части на изречението или прости изречения в състава на сложно съчинено разделително при изброяване на различни възможности; или ... или. Тих, Тр, Лов, Любл, Копр.
яничарски *прил.* Който се отнася до еничари, до войници. Тих, Тр.
яр *м.* 1. Стръмен склон, стръмнина. 2. Място, което се намира над земята във въздуха. Тих, Тр, Любл, Копр.

ПРИЛОЖЕНИЕ 2

Турцизми, които се срещат само в Люблянския дамаскин – 12

гювендия	същисам се
джеб	тамрук
елкен	томрокчийница
имрохор	ферман
пашов	хазна
пей	чершия

Турцизми, които се срещат само в Ловешкия дамаскин – 6

джелатин	ковладя се
ковладене	комсия
ковладник	тефтер

Турцизми, които се срещат само в Троянския дамаскин – 17

аферъм	сакат
бег	сургун
бостан	телбиз
зарар	тенха
казан	файдутин
каил	хилетчия
кале	хузур
кондисувам	чюма
нащрапа	

ПРИЛОЖЕНИЕ 3

Речник на турцизмите и съответните български думи в новобългарските дамаскини

А

ага – воевода
алайбег – воевода
арапин – Ø
аргисувам – Ø
артък, артък земание – файдаземание, земам от своя хак помного
артък – Ø
аферъм – Ø

Б

баре – дано, давно
бахчия – градина
башка – един по един, самси
бег – дукс, властелин
белки – ами
берекет – Ø
бикрийски – който се отнася до пияница
бикрия – пияница, пиян *субст.*, винопиец
бостан – градина

В

велиат – епархия, страна, мѣсто
визир/везир – властелин, воевода

Г

гая – катартия
гемеджия/гемиджия – корабник
гемия/гимия – кораб
гювендия – мома на курвовство, курва, блудница
гюмрюк/гомрюк – мито
гюмрюкчия – митоемец

Д

джелат, джелатин – воин
джеб – пазуха
диван – събор, събрание
дувар – стѣна, зид
душманин – враг, враждѣбник, ненавистник, зломисленик
душманенлък/душманинлък – вражда, ненавист, ненавидѣние, омраза
душманлък – вражда, ненавист, ненавидѣние, омраза
душманство – вражда, ненавист, ненавидѣние, омраза

душманя – имам вражда, държа вражда, ненавидя, омразя
дюлгер – зиждник, майстор на зидание, майстор

Е

елкен – вѣтрило, ядрило
емир – послание, заповѣд

З

заман, **у заман** – на сѣко врѣме, сѣки ден и сѣка ноц, на сѣки ден
зарар – пагуба

И

ибрик/ебрик – крѣчак, стомна
избарбаря – сторя равен с нещо
имрохор – алайбег, воевода

К

кадалѣк/кадѣлѣк – судница, судище, съдовище (с по-тясно значение)
кадия – съдия/судия, съдник/судник
кадър – хитър ‘умел’, хитрец *сѣщ.*, майстор *сѣщ.*, добър
казан – коноб, котел
Казлъбаш – Персид
казлъбашки – персидски
каил, **каил сѣм** – пристана ‘сѣглася се’
кале – зид, стѣна
калкан – щит
караз – омраза, вражда, ненавист, завист. **Дрѣжа караз.** Дрѣжа вражда, имам вражда,
мразя, омразя.
кастен – като че
кагран – смола
керпич – стлѣп, стлѣпец
кеседжийство – крадене, крадение, кражба, убийство
кеседжия – разбойник, убийца
кехая – царев приставник
ковладен – наклопан ‘който е наклеветен’
ковладене – клеветство, клевета
ковладник – клеветник
ковладя – клеветя, навадя *св.*, наклеветя *св.*
ковладя се – Ø
комсия – грѣдѣлив *прил.*, прѣвъзнесен *прич.-прил.*
комсолук/комсулук – грѣдост, грѣдиня, прѣвъзносение, високоумство
комсувание – грѣдост, грѣдиня, прѣвъзносение, високоумство
конак – Ø
кондисам – отсѣдна
кондисувам – падам на стан
корбан/курбан – жрѣтва
кортолисам/куртолисам – спася, избавя, свобода
кортолисам се/куртолисам се – спася се, избавя се, свобода се

М

Мисир – Египет
мисирски – египетски
мусаип – приставник
мусаипин/мосаипин – приставник

Н

нащрапа – стомна, кръчак

О

ошурджия – Ø

П

пазар – тръг
паша – властел, старѣшина; тысуцник, хилядар
пашов, пашове войскаре – тысуцници
пей – залог, аравона

Р

ракия – Ø
раслан – лъв
расланица – Ø
расланов – лъвски
расланче – скимен лъвов, дете на расланица женска
рая – въпаднал в чужди ръцѣ
реизбаша – начелний гемеджия, корабник

С

сакат – недужен, хром, слѣп, нѣм, глух
сарай – полата, царски двор
сенджир/синджир – жилѣза
сермия – богатство, болѣрство
сиджил – осуждение
синпур – тѣф
скеля – пристанище
сокак – улица, път
спахия – войник, воин, войскар
спахийски – воински
субашия – воевода, старѣшина
сургун – заточение
същисам се – почюдя се, зачюдя се
същисувам се – почюдя се *св.*
същисувание – почюдя

Т

талаз – играе вода морска
тамрук – жилѣза

телал – прѣдвѣстник
телалин – прѣдвѣстник
телбиз – лукав, хитър
тенха – безмлъвен
тепция – съд (за продукти)
тестир – заповѣд, рѣч
тефтер – написание
тефтиш/тифтиш – съд, съдение. **Струвам тифтиш** – съдя
тефтиша/тифтиша – съдя, осъждам, исповѣдам *св.*
тимар – имание
томрокчийница – тъмница
томрук – тъмница
турски – агарѣнски. **Турски рѣце**. агарѣнски рѣцѣ
турчин, турци – агарѣне

Ф

файда ж. 1. Полза, мѣзда 2. Цѣна. 4. *Прен.* Прошка, прощение, оставление
файдаземание – артък земание; земам от своя хак помного
файдутин – разбойник
ферман – послание

Х

хазна – дан
хайдуг – разбойник
хайдутски – като разбойник
хайдутство – крадене, крадение, кражба, убийство
хак – наем, дѣл
хар – добро, мѣзда
хилетчия – несправедник, грѣшник
хузур – покой

Ч

чадър – платносѣнница, платносѣнна
чаластисувам се – навалям, налегна *св.*, грижа се
чардак – полата
чершия – трѣг
чешма – вода, источник
чюлетина – ветха дреха и съдрана
чюма – съмрътоносна болест, мор

Ш

шадръван – вода
шега – присмѣх, присмивание, смѣх
шигувам се – присмивам се

Я

я ... я. – или ... или
яничарски – Ø
яр – стѣние *сѣбир.*

Литература

- Аргиров 1895:** Аргиров, Ст. *Люблянски български ръкопис от XVII в.* – СБНУ, 1895, 11, 463–560.
- Бернщайн 1957:** Бернштейн, С. Б. К изучению редакций болгарских списков „Сокровища“ Дамаскина Студита. – В: *Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов*. Ред. Вл. Георгиев. София: Издателство на БАН, 1957.
- Добрева 2008:** Добрева, А. *Иранизми в българския език*. София: Академия на МВР, 2008.
- Драгова 1985:** Драгова, Н. Жанрова трансформация на Евтимиевото житие за Света Петка Търновска през XVI–XVIII век. – В: *Търновска книжовна школа*. Т. 4. София: Издателство на БАН, 1985, 85–101.
- Дьомина 1968, 1971:** Демина, Е. И. *Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века*. Часть 1. Часть 2. София: Издателство на БАН, 1968, 1971.
- Иванова 1967:** Иванова, А. *Троянски дамаскин. Български паметник от XVII в.* София: Издателство на БАН, 1967.
- Кръстева 2003:** Кръстева, В. *Тълковен речник на турцизмите в българския език*. София: Скорпио, 2003.
- Лавров 1899:** Лавров, П. А. *Дамаскинъ Студитъ и сборники его «Дамаскины» в юго-славянской письменности*. Одесса: Экономическая типография, 1899.
- Милетич 1908:** Милетич, Л. *Коприщенски дамаскин, новобългарски паметник от XVII в.* – *Български старини*, 1908, 2.
- Мирчев 1952:** Мирчев, К. За съдбата на турцизмите в българския език. – *Известия на ИБЕ*, 1952, 2, 117–127.
- Мирчев 1963:** Мирчев, К. *Историческа граматика на българския език*. София: Наука и изкуство, 1963.
- Мирчева 2001:** Мирчева, Е. *Недамаскинови слова в новобългарските дамаскини от XVII век*. Велико Търново: Фабер, 2001.
- Мичева 2015:** Мичева, В. *Картината на света в езика на новобългарските дамаскини*. София: ДиоМира, 2015.
- Мичева-Пейчева 2013:** Мичева-Пейчева, К. *Сблъсъкът на чистотата и нечистотата в българската култура и език*. София: Издателство „Валентин Траянов“, 2013.
- Младенов 1926:** Младенов, Ст. Забележки върху етимологията на някои турски и гръцки думи в един дамаскин. – *Годишник на СУ, Историко-филологическия факултет*, 1926, 22.
- Младенова, Велчева 2013:** Младенова, О., Б. Велчева. *Ловешки дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век*. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2013.
- Ницолова 1994:** Ницолова, Р. За някои прояви на тенденцията към демократизация в езика на българския печат след 10.XI.1989 г. – *Годишник на ИЧС*, 1994, 9, 32–42.
- Одинцов 1941:** Одинцов, С. А. *Turco-slavica*. К изучению турецких элементов в языке дамаскинов XVII–XVIII вв. – *Труды Московского института истории, философии и литературы им. Чернишевского*, 1941, 7.
- Речник 2012:** *Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век (върху текст на Тихонравовия дамаскин)*. София: Издателство „Валентин Траянов“, 2012.
- Селимски 2016:** Селимски, Л. Из загадките на българските фамилни имена. – В: *Състояние и проблеми на българската ономастика*. 14. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2016.

- Стаменов 2011:** Стаменов, М. *Съдбата на турцизмите в българския език и в българската култура*. София: Изток-Запад, 2011.
- Стаменов 2014:** Стаменов, М. Турцизмите за абстрактни и религиозни понятия в българския език – митове, факти, артефакти. – В: *Трети международен конгрес по българистика, 23–26 май 2013, София. Секция „Български език“*. Подсекция „История на българския език“. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2014, 140–154.

References

- Argirov 1895:** Argirov, St. *Lyublyanski balgarski rakopis* [Ljubljana's Bulgarian Manuscript]. – SBNU, 1895, 11, 463–560.
- Bernshstein 1957:** Bernshstein, S. B. K izucheniju redaktsij bolgarskih spiskov “Sokrovishcha” Damaskina Studita [Contributions to the study of the Bulgarian copies of “Treasure” of Damascene Studit]. – In: *Ezikovedski izsledvaniya v chest na akad. St. Mladenov* [Linguistic Studies in Honor of Acad. St. Mladenov]. Ed. by Vl. Georgiev. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1957.
- Demina 1968, 1971:** Demina, E. *Tihonravovskij damaskin. Bolgarskij pamjatnik XVII veka* [Tihonravov's Damascene. Bulgarian Manuscript from XVII c.]. Part 1. Part 2. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1968, 1971.
- Dobрева 2008:** Dobрева, A. *Iranizmi v balgarskiya ezik* [Iranizms in the Bulgarian Language]. Sofia: Academia na MVR, 2008.
- Dragova 1985:** Dragova, N. Zhanrova transformatsiya na Evtimievoto zhitie za sv. Petka Tarnovska prez XVI–XVIII v. [Genre transformation of Euthimius' hagiography of st. Petka from Tarnovo in XVI–XVIII c.]. – In: *Tarnovska knizhovna shkola* [Tarnovo Literary School]. Vol. 4. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1985, 85–101.
- Ivanova 1967:** Ivanova, A. *Troyanski damaskin. Balgarski pametnik ot XVII v.* [Troyan's Damascene. Bulgarian manuscript from XVII c.]. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1967.
- Krasteва 2003:** Krasteва, V. *Talkoven rechnik na turtsizmite v balgarskiya ezik* [Dictionary of Turkish Words in the Bulgarian Language]. Sofia: Scorpio, 2003.
- Lavrov 1899:** Lavrov, P. A. *Damaskin Studit i sborniki ego “Damaskiny” v jugo-slavjanskoj pis'mennosti* [Damascene Studit and His Collections “Damascenes” in South Slavic Literary Tradition]. Odessa: Ekonomicheskaja tipografija, 1899.
- Miletich 1908:** Miletich, L. *Koprivshitski damaskin, novobalgarski pametnik ot XVII v.* [Koprivshitsa's Damascene, a new Bulgarian manuscript from XVII c.]. – *Balgarski starini*, 1908, 2.
- Mirchev 1952:** Mirchev, K. Za sadbata na turtsizmite v balgarskiya ezik [About the fate of Turkish words in the Bulgarian language]. – *Izvestiya na IBE*, 1952, 2, 117–127.
- Mirchev 1963:** Mirchev, K. *Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik*. [Historical Grammar of the Bulgarian Language]. Sofia: Nauka i izkustvo, 1963.
- Mircheva 2001:** Mircheva, E. *Nedamaskinovi slova v novobalgarskite damaskini ot XVII v.* [Non-Damascenes' Articles in New Bulgarian Damascenes from XVII C.]. VelikoTarnovo: Faber, 2001.
- Micheva 2015:** Micheva, V. *Kartinata na sveta v ezika na novobalgarskite damaskini* [The Picture of the World in the Language of New Bulgarian Damascenes]. Sofia: DioMira, 2015.
- Micheva-Pecheva 2013:** Micheva-Pecheva, K. *Sblasakat na chistotata i nechistotata v balgarskata kultura i ezik* [The Collision between the Purity and Impurity in Bulgarian Culture and Language]. Sofia: Izdatelstvo “ValentinTrayanov”, 2013.
- Mladenov 1926:** Mladenov, St. Zabelezhi varhu etimologiyata na nyakoi turski i gratski dumi v edin damaskin [Remarks on the etymology of some Turkish and Greek words in one damascene]. – *Godishnik na SU, Istoriko-filologicheskija fakultet*, 1926, 22.

- Mladenova, Velcheva 2013:** Mladenova, O., B. Velcheva. *Loveshki damaskin. Novobalgarski pametnik ot XVII v.* [Lovech Damascene. New Bulgarian Manuscript from XVII c.]. Sofia: National Library "St. St. Cyril and Methodius", 2013.
- Nitsolova 1994:** Nitsolova, R. Za nyakoi proyavi na tendentsiyata kam demokratizatsiya v ezika na balgarskiya pechat sled 10.XI.1989 [About certain evidence of the tendency toward democratization in the language of Bulgarian medias after 10.XI.1989]. – *Godishnik na ICHS*, 1994, 9, 32–42.
- Odintsov 1941:** Odintsov, S. A. Turco-slavica. K izucheniju turetskih elementov v jazyke damaskinov XVII–XVIII vv. [Recent contributions to the study of Turkish elements in the language of damascenes in XVII–XVIII c.]. – *Trudy Moskovskogo instituta istorii, filosofii i literatury im. Chernishevskogo*, 1941, 7.
- Rechnik 2012:** *Rechnik na knizhovniya balgarski ezik na narodna osnova ot XVII vek. (varhu tekst na Tihonravoviya damaskin)* [Dictionary of the Bulgarian Literary Language of Popular Type (on the base of the Tihonravov damascene from the 17th century)]. Sofia: Izdatelstvo "Valentin Trayanov", 2012.
- Selimski 2016:** Selimski, L. Iz zagadkite na balgarskite familni imena [About the secrets of Bulgarian surnames]. – In: *Sastoyanie i problemi na balgarskata onomastika* [State of the Art and Problems of the Bulgarian Onomastics]. 14. Veliko Tarnovo: UI "St. St. Cyril and Methodius", 2016.
- Stamenov 2011:** Stamenov, M. *Sadbata na turtsizmite v balgarskiya ezik i v balgarskata kultura* [The Fate of Turkish Words in the Bulgarian Language and Culture]. Sofia: Iztok-Zapad, 2011.
- Stamenov 2014:** Stamenov, M. Turtsizmite za abstraktni i religiozni ponyatiya v balgarskiya ezik – mitove, fakti, artefakti [Turkish words for abstract and religious concepts in the Bulgarian language – myths, facts, artifacts]. – In: *Treti mezhdunaroden kongres po balgaristika, 23–26 may 2013, Sofia. Sektsiya „Balgarski ezik“. Podsektsiya „Istoriya na balgarskiya ezik“* [Third International Congress of Bulgarian Studies, 23–26 May 2013, Sofia]. Sofia: UI "St. Kliment Ohridski", 2014, 140–154.